

ГРИГОРІЙ КОСТЮК: ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ

Валентин РИБАЛКА

Copyright © 2002

Григорій Силевич Костюк (1899 – 1982) – видатний український психолог, доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН СРСР, засновник і перший директор Інституту психології України (1945 – 1972), що нині носить його ім'я. Широко відомий у вітчизняній та світовій психології своїми дослідженнями теоретико-методологічних

Григорій КОСТЮК (1899 – 1982)

основ психології, психологічних проблем мислення та розумових здібностей, обґрунтуванням принципу розвитку в психології, розробкою теорії і практики педагогічного керівництва психічним розвитком особистості, професійного становлення особистості, питань історії психологічної науки тощо [1; 2].

Г.С. Костюк народився у простій селянській родині в селі Могильному (нині Гайворонський район Кіровоградської області). Після закінчення сільської школи як обдарованого юнака прийняли до Київської колегії Галагана. З 1920 по 1923 роки вчився на філософсько-педагогічному факультеті Київського інституту народної освіти. Водночас викладав

математику в сільській школі. Пізніше завідував дослідною школою Наркомату освіти УРСР, де розпочав психологічні дослідження проблем розвитку учнів. У 30-ті роки Г.С. Костюк очолив кафедру психології Київського педагогічного інституту та відділ психології Українського науково-дослідного інституту педагогіки. В 1939 році

під його редакцією і за активною участю був підготовлений і виданий перший в Україні підручник “Психологія”, який перевидавався у 1941, 1955, 1961 та 1968 роках. У 1976 році за редакцією Г.С. Костюка опубліковано навчальний посібник “Вікова психологія”, який зберігає своє значення для психолого-педагогічної підготовки студентів і в наші дні.

У роки Великої вітчизняної війни Г.С. Костюк завідував кафедрою педагогіки і психології Сталінградського педінституту, згодом викладав психологію в об'єднаному українському університеті, що в Казахстані (м. Кзил-Орда). Після звільнення Києва від фашистів він повернувся на посади, котрі обіймав до

війни. За його ініціативою у жовтні 1945 року в столиці відкрито Науково-дослідний інститут психології УРСР, який він очолював упродовж 27 років. Інститут стає центром психологічної науки в Україні, координатором наукових досліджень українських психологів.

Протягом багатьох років Г.С. Костюк проводив величезну науково-дослідну, педагогічну та організаційну роботу з розвитку української психології, підтримуючи творчі зв'язки із зарубіжними психологами, керуючи науковою роботою співробітників та аспірантів, надаючи безкорисливу допомогу молодим педагогам і психологам у їхньому професійному становленні.

Після звільнення у 1972 році з посади директора Інституту психології Г.С. Костюк очолив лабораторію психології особистості цього ж інституту і Київську лабораторію розвитку мислення школярів Інституту загальної та педагогічної психології Академії педагогічних наук СРСР.

У працях Г.С. Костюка фактично створена оригінальна теорія особистості. У цій статті зроблена перша спроба стисло викласти цю теорію. В ній можна виділити такі важливі складові:

а) філософські і психологічні аспекти проблеми особистості;

б) розуміння особистості як "системи систем" із властивою для неї психологічною структурою якостей;

в) принцип розвитку як методологічна основа розуміння процесу становлення особистості;

г) теоретичні погляди на роль особистості у діяльності людини.

1. ФІЛОСОФСЬКІ І ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТОСТІ

Григорій Костюк вважав проблеми вивчення особистості одними з найскладніших у науці, а їх розв'язання можливим лише на основі моністичного діалектико-матеріалістичного розуміння буття і людини, за яким остання визнається як природна і разом з тим суспільна істота, як свідомий учасник і діяч суспільно-історичного розвитку [1, с. 76]. Слід зазначити, що ця позиція Г.С. Костюка сформована під впливом та у тісній співпраці з іншими радянськими психологами — Л.С. Виготським, Б.Г. Ананьєвим, Б.М. Тепловим, С.Л. Рубінштейном, О. М. Леонтьєвим, К.К. Платановим, О.В. Запорожцем та багатьма іншими. Однак його погляди на особистість відзначаються значно більшою чіткістю, цілісністю, експериментальною вивіреністю, теоретичною завершеністю.

Так, за Г.С. Костюком, індивід стає суспільною істотою, особистістю залежно від формування свідомості і самосвідомості, системи психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, дає змогу брати участь у суспільному житті, творенні суспільно необхідних матеріальних і духовних цінностей. При цьому "об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами" [1, с. 78]. Г.С. Костюк підкреслює, що соціальну сутність особистість проявляє, зважаючи на місце, яке вона посідає у системі суспільних відносин, від її функцій і ролі, від того, наскільки вона усвідомлює своє суспільне становище, як до нього ста-

виться, якими психічними властивостями володіє. З іншого боку, психічну діяльність і відповідні процеси особистість реалізує через систему нейрофізіологічних механізмів, функціонування яких залежить від інших (біохімічних, біофізичних) систем організму і які визначають динаміку формування, перебігу, становлення цієї діяльності та особистісних властивостей.

Біологічне, за Г.С. Костюком, визначає загальні природні можливості індивіда стати особистістю, які можуть бути реалізовані тільки за суспільних умов життя. І головним на цьому шляху є засвоєння індивідом людських “сутнісних сил”, котрі втілені у створених народами матеріальних і духовних цінностях, а також конструктивна участь кожного громадянина у творенні нових норм і вартостей.

Автор підкреслює, що “біологічне зумовлює й індивідуальні розбіжності у природних можливостях людей. Саме через ці розбіжності окремі індивіди по-різному вчаться, з різною швидкістю, повнотою та глибиною оволодівають нагромадженими людством духовними цінностями, по-різному включаються у їх “примноження” і тим самим досягають різних рівнів розвитку своїх специфічних людських потреб і здібностей” [1, с. 80].

Природне, на переконання Григорія Костюка, “знімаючись” у суспільному, не усувається, а діє на всіх етапах життя особистості. Саме у цьому аспекті доцільно розрізнити поняття “індивід” і “особистість”. Проте різниця між ними не абсолютна, а відносна, тому що людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу і

за будь-яких умов, тоді як особистістю стає і може перестати бути. Формуючись як особистість, людина повніше демонструє свою індивідуальну своєрідність, поведінкову непересічність.

Важливою для розуміння особистості, на думку Г.С. Костюка, є проблема співвідношення загального, типового та індивідуального в особистості. Адже особистість не зводиться лише до індивідуальних її особливостей, та й зрозуміти індивідуальне, одиничне можна тільки у його зв'язку із загальним. Водночас загальне проявляється завжди в особливому (типовому) та індивідуальному. Розкриття “діалектики у психології особистості” може допомогти розв'язати складне завдання побудови психологічної типології особистостей [1, с. 88].

Отже, теоретичній концепції Григорія Костюка властиве цілісне розуміння особистості у єдності різних її сторін та розмаїтого ставлення до об'єктивної дійсності [1, с. 81]. Адже тільки цілісна модель особистості може стати методологічною основою комплексного дослідження складних і досі нерозв'язаних проблем, над якими працюють представники різних наук.

2. ОСОБИСТІТЬ ЯК “СИСТЕМА СИСТЕМ” ІЗ ПСИХОЛОГІЧНОЮ СТРУКТУРОЮ ЕЛЕМЕНТІВ

Г.С. Костюк дає чітке визначення особистості як складної системи — і біологічної, яка зумовлює її фізичний розвиток, і соціальної, котра визначає її становлення, власне, як особистості. Водночас остання — це складова самого людського індивіда,

який також є системою у термодинамічному, біохімічному і фізіологічному контекстах, тому що взаємодіє з навколишнім оточенням, “забезпечує завдяки власним робочим процесам негентропію, постійність внутрішнього середовища (гомеостаз), що є необхідним для її нормального функціонування і розвитку, для вчинення опору негативним його впливам та їх успішне додання” [1, с. 113]. Вчений погоджувався з твердженням І.П. Павлова про те, що людина – складна система, яка здатна до високих саморегулювання, самопідтримки, самовідтворення і самовдосконалення.

У процесі розвитку людина стає свідомою особистістю, тобто “системою психічних властивостей, що внутрішньо зумовлює певну стійкість її поведінки, логіку дій у гармонії з наявними в неї поглядами, моральними переконаннями, характерологічними рисами і місцем, яке вона займає у системі суспільних відносин. Особистість у проекції до суспільства – “підсистема”, але водночас вона сама є складною цілісною системою систем, котра внутрішньо взаємопов’язана, ієрархізована” [1, с. 113].

Вважаючи проблему створення психологічної структури однією з основоположних при побудові цілісної моделі особистості, Григорій Костюк підійшов до її розв’язання шляхом прискіпливого наукового аналізу діяльності. Він пояснює це тим, що “психічні властивості виробляються в діяльності людини, по-різному, залежно від соціальних умов, її змісту і структури, від ставлення до неї самої особистості” [1, с. 81]. У такий спосіб внутрішня організація особистості пов’язується із структурою діяльності.

“Властивості особистості, які утворюються під час діяльності, – писав видатний психолог, – входять до структури її наступної діяльності, зазнають у ній різних змін, диференціюються, інтегруються і стають компонентами більш складного цілого, яким є структура особистості, тобто стійка і разом з тим динамічна система психічних властивостей” [1, с. 81].

До основних складових структури особистості вчений відносить такі: а) підсистема *спрямованості*: ставлення особистості до навколишнього світу, за яким стоять її потреби та інтереси, ціннісні орієнтації, цілі й установки, моральні та інші почуття; б) підсистема *освіченості*: набуті особистісні знання (останні визначають також форму існування свідомості); в) *свідомість і самосвідомість*, завдяки яким людина стає особистістю, котра усвідомлює навколишнє буття і саму себе, свої ставлення, функції та обов’язки [1, с. 82; 2, с. 64]; г) *розумові якості*, тобто внутрішні можливості особистості здійснювати виокремлення цілей і завдань життєдіяльності; д) *динамічні особливості поведінки (темперамент)*, які є спадковими за своїм походженням, але тією чи іншою мірою підпорядковані соціально визначеним рисам особистості; е) *характер* як індивідуальна своєрідність психічного складу особистості, котрий виявляється у її ставленні до суспільства, інших людей, праці, своїх обов’язків, насамкінець до себе самої [2, с. 65, 66].

Структура особистості, за Г.С. Костюком, – це єдність різних взаємопов’язаних психічних процесів і властивостей. Вона водночас і динамічна, і стійка, що дає змогу їй “бути незалежною від безпосередніх впливів

оточення, не піддаватися спокусам, проводити певну лінію поведінки, змінювати докільця відповідно до своїх намірів і планів, створювати обставини власного розвитку” [1, с. 82, 83]. Відтак особистість – це ще й глибоко діалектична система, яка саморегулюється, самовдосконалюється і якій властива “суперечлива єдність протилежних тенденцій і процесів, таких як інтеріоризація та екстеріоризація, диференціація й інтеграція, потяг до спілкування, самоти й відокремлення.

3. “ПРИНЦИП РОЗВИТКУ” ЯК ОСНОВА РОЗУМІННЯ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Г.С. Костюку належить безумовний пріоритет у ґрунтовній розробці принципу розвитку у вітчизняній психології. На відміну від інших радянських психологів (Л.С. Виготський, Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв), він безпосередньо пов’язував цей принцип із розвитком особистості.

Відомий теоретик та організатор науки в Україні і за її межами, розробляючи принцип розвитку, проаналізував низку питань, що обґрунтовують онтогенетичний аспект розвитку психічних якостей особистості, який тісно пов’язаний з історією розвитку предків людини і певним чином впливає на буденність сучасної особистості як біологічно, так і соціально. Ось чому природа людської психіки біосоціальна: як частка живої природи індивід народжується з природними можливостями розвитку своєї психіки, проте останні можуть бути реалізовані лише за суспільних умов життя, щонайперше за допомо-

гою усупільнених засобів. “Дитина розвивається, — писав Григорій Костюк, — як особистість, вростаючи у суспільне середовище, культуру соціуму, систему суспільних відносин, а спрямовується цей процес навчанням і вихованням у його різних формах” [1, с. 111].

Соціальні чинники діють на психічний розвиток особистості через власну діяльність дитини, завдяки чому вона засвоює соціальний досвід, “вростає у життя суспільства”, а зовнішні, інтеріндивідуальні відносини переходять у внутрішні, інтраіндивідуальні властивості особи. Цей процес залежить від суб’єктивних умов — ставлення особистості до цієї діяльності, її внутрішньої позиції, життєвого сенсу. Через те однакові зовнішні обставини можуть по-різному впливати на розвиток підростаючої особистості.

Психічний розвиток особистості триває як у навчальній, ігровій, так і в трудовій, професійній діяльності. З віком значення і співвідношення цих видів діяльності змінюється: поступово на перший план, поряд із засвоєнням, виходить творення суспільних цінностей. Звідси зрозуміло, що психічний розвиток особистості охоплює увесь життєвий шлях людини, він здійснюється під час безперервного навчання і виховання на власному досвіді і досвіді інших, хоч провідну роль відіграє та особиста діяльність, яка спрямована на припорошення матеріальних і духовних вартостей. У цьому процесі здійснюється не тільки відтворення, повторення видових особистісних властивостей людини, а й їхній подальший розвиток.

На думку Г.С. Костюка, психічний розвиток особистості хоч і керується

зовні, все ж спрямовується суспільством, і здійснюється як процес, котрий саморозвивається у динаміці внутрішньо необхідного руху, “саморуху”, проходячи шлях від нижчих до вищих рівнів досконалості. Він підкреслював, що під час розгляду діалектики зовнішнього і внутрішнього у розвитку особистості треба долати механістичне розуміння детермінізму (спричинення) та спонтанності. Ключовим у його поглядах на цей процес є твердження, що “джерелом саморуху особистості стають внутрішні суперечності, які виникають у її житті” [1, с. 115].

Одним із центральних у принципі розвитку, за Григорієм Костюком, є діалектичне положення про рушійні сили, згідно з яким “особистість розвивається у зв’язку із внутрішніми суперечностями”, які зумовлені її ставленням до навколишнього середовища, реальними успіхами та невдачами, порушенням рівноваги між індивідом та суспільством [1, с. 123]. До того ж суперечності як рушійні сили розвитку особистості стосуються як окремих її сторін, так і всього психічного життя в цілому. Причому в історії індивідуального становлення людини одні тенденції відживають, інші з’являються, зміцнюються. Цей рух триває у діалектичному взаємозв’язку старого і нового, прогресу і регресу. Отож нове народжується у старому, зберігаючи в собі багато чого із нього, і водночас обов’язково вмщує нові риси і можливості [1, с. 126].

За конкретних умов навчання і виховання суперечності як рушійні сили розвитку особистості постають у формі нових цілей і задач, що ставляться ззовні перед учнями; саме

їх приймають, усвідомлюють і наповнюють внутрішніми розладами, орієнтаціями їхньої власної діяльності. Щоб ефективно керувати розвитком особистості, зауважував Г.С. Костюк, від педагогів потрібні знання цих складних засад його діалектики, без чого неможливий розв’язок внутрішніх суперечностей у потрібному для суспільства напрямку. В іншому разі можуть виникнути затримки розвитку, кризові явища і навіть хворобливі стани [1, с. 123, 126].

Отже, принцип розвитку передбачає, що особистість формується як цілісне структурне утворення, в якому окремі психічні функції і властивості взаємопов’язані, залежать одна від одної. Її неможливо зрозуміти як ціле поза ґрунтовним аналізом її окремих сторін, функцій і водночас поза зв’язком останніх із цілим та між собою у процесі синтезу, тобто в єдності аналізування-синтезування. Все це свідчить про те, що “особистість дитини розвивається як система систем, структура структур” [1, с. 154], багатозмістова цілісність, яка проявляється і в часовому вимірі буття. Так, “попередні ступені особистості внутрішньо пов’язані з наступними. Кожний ступінь — це стан її процесів і властивостей, їхня певна структура, а розвиток — перехід з одного стану в інший... Це перетворення станів живої системи, в якій те, що було, не зникає безслідно, а зберігається якоюсь мірою і продовжує діяти у теперішньому часі... Те, чого досягнули раніше, не лише входить до складу новоутворюваної структури, а й зазнає в ній тих чи інших змін. При цьому одні досягнення ... діють упродовж усього онтогенезу, а інші... відживають” [1, с. 121, 122].

4. РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ У ЗДІЙСНЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Григорій Силевич виразно висвітлив функціональні можливості особистості у регуляції її діяльності на прикладі розгортання та перебігу процесу розуміння. Він підкреслював, що “мова може йти про здатність особистості зрозуміти що-небудь, про самий процес розуміння, тобто проникнення в сутність тих чи інших об’єктів, про стани її свідомості, в яких розкривається ця сутність, про результати цього процесу, себто ті судження, висновки, поняття, погляди тощо, котрі виникають в особистості внаслідок розуміння нею деяких об’єктів” [1, с. 197].

Зміст і характер процесу розуміння зумовлюється практичною, навчальною, науковою діяльностями, які породжують цей динамічний процес. У дослідженнях Г.С. Костюка останній характеризується високою структурованістю, під час аналізу якого треба виділяти такі його сторони, або етапи: а) *потреби і мотиви* розуміння; б) *ознайомлення з фактами, відображення, усвідомлення* об’єктивного змісту, складних зв’язків в об’єктах розуміння; в) *цілеспрямованість*, тобто спеціальні питання, цілі, завдання розуміння; г) *пошук засобів* розуміння, як продуктивна, результативна сторона цього процесу; д) *емоційний аспект* даного процесу. Відтак ученим пропонується діяльнісний проект психічного витлумачення процесу розуміння особистістю дійсності у його головних структурно-процесуальних компонентах. Далі він обґрунтовує роль базових особистісних якостей людини у здійсненні

добре структурованої розумової діяльності. На підґрунті цього підходу може бути реконструйована певна “горизонтально-вертикальна” матриця якостей особистості, яку Григорій Силевич, хоча й не формалізував у вигляді певної схеми, але вважав цілком можливою. Зокрема, розглядаючи роль особистості в регуляції пізнавальної діяльності щодо основних її сторін, етапів (“горизонтальний” ракурс), він виділив рівні “вертикального” шляхом диференціації цього зрізу на такі підструктури, як спрямованість, досвід, інтелект, самосвідомість, індивідуальні риси. Саме у процесі розуміння, де різноманітно і своєрідно виявляється активність людини, особистість відображається загалом, цілісно [1, с. 221].

Г.С. Костюк підкреслював, що “важливу роль в успішному протіканні розуміння відіграє оволодіння особистістю методами і прийомами логічного мислення, діалектичною логікою, котрі потрібні для глибокого проникнення у сутність явищ, а також уміння аналізувати власний процес мислення, контролювати його перебіг, перевіряти результати і застосовувати їх на практиці” [1, с. 222]. Водночас у процесі розуміння “відображаються такі індивідуальні риси особистості, як особливості мотивації її пізнавальної діяльності, її розумові й емоційно-вольові якості, самостійність, критичність, гострота й швидкість мислення, наполегливість, сміливість, дерзання, віра у свої сили, почуття нового, свобода від лінощів, залякості й рутини, вимогливість до свого розуміння й уміння працювати з матеріалом, який слід зрозуміти” [1, с. 222].

Таким чином, названі чотири складові концептуального уявлення про особистість Г.С. Костюк розробляв упродовж майже тридцяти років. Вони внутрішньо логічно взаємопов'язані, їх можна розглядати саме як цілісну концепцію особистості. У своїх пошуках історики психології мають змогу подати її повніше і докладніше. Нам же залишилося вказати на очевидне: розроблена Г.С. Костюком концепція особистості справила помітний вплив на подальші дослідження, які здійснюють його колеги, учні, послідовники у таких сферах психологічної науки, як загальна психологія, педагогічна і вікова психологія, психологія праці, психологія творчості, психологія “штучного інтелекту” й особливо — психологія особистості [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. Тому є всі підстави стверджувати, що саме Григорій Силович Костюк своїми фундаментальними працями заклав підвалини української наукової школи психології особистості, яка сприяє реформуванню сучасної системи освіти, її орієнтації на повноцінний розвиток і самоактуалізацію кожного.

1. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. — М.: Педагогика, 1988. — 304 с.

2. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М. Проколієнко; Уклад. В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, О.Т. Губко, О.В. Проскура. — К.: Рад. шк., 1989. — 608 с.

3. Пелех П.М. Спроба побудувати систему психології особистості // Питання психології. Наукові записки. — Том X. — НДІ психології МО УРСР. - К.: Рад. школа, 1959. — С. 233–237.

4. Баєв Б.В. Психологічне вивчення учнів. — К.: Рад. школа, 1977. — 109 с.

5. Балл Г.О., Таранов Л.М. Особистісний підхід до визначення цілей виховання та шляхів їх досягнення // Психологія: Респ. наук.-метод. зб. — Вип. 32. — К.: Рад. шк., 1989. — С.7–15.

6. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Наук.-метод. посібник. — К.: ІЗМН, 1998. — 204 с.

7. Борішевський М.Й. Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат. — К.: ІП АПН України, 1993. — 24 с.

8. Моляко В.А. Творческая одаренность и воспитание творческой личности. — К.: Знание, 1991. — 20 с.

9. Моргунов В.Ф. Монистическая концепция многомерного развития личности: Аннотированный библиографический указатель с 1984 по 1988 год. — Полтава: ПГПИ, 1989. — 56 с.

10. Ніколенко Д.Ф., Проколієнко Л.М. Індивідуально-психологічні особливості особистості: Навч. посібник. — К.: КДПІ, 1986 — 44 с.

11. Перепелиця П.С. Допрофесійна підготовка школярів // Психолого-педагогічні новини. — 1994. — №4. — С. 4.

12. Побірченко Н.А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності: Монографія. — К.: Знання, 1999. — 285 с.

13. Рибалка В.В. Концепція особистості у дослідженнях Г.С. Костюка // Професійно-технічна освіта. — 1999. — №4. — С. 12–16.

14. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників. — К.: Деміур, 1998. — 160 с.

15. Федоришин Б.О. Особистісні підходи у профконсультації // Психолого-педагогічні проблеми професійної освіти: Наук.-метод. зб. /Ред. кол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. — К.: МО України, ІСДО, ІПППО АПН України, УО Харківської обл. держ. адм. — 1994. — С. 136–139.

16. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. — К.: Знання, 1965. — 48 с.

Надійшла до редакції 27.09.2001.